

Lconid ŻYTKOWICZ

Lustracje dóbr królewskich XVI-XVIII wieku

Geneza i realizacja wydawnictwa

„Wobec ogromnego znaczenia lustracji należy sobie życzyć, aby inne lustracje Prus Królewskich, jak również i innych dzielnic, jak najrychlej ukazały się w druku. Postulat ten już niejednokrotnie był stawiany przez naukę i uznać go należy za najważniejszy, jeżeli chodzi o wydawnictwa do gospodarczych dziejów Polski w czasach nowożytnych”. Tak oceniał Jan Rutkowski ukazanie się lustracji Prus Królewskich w 1938 r.¹ A przecież właśnie Rutkowski pierwszy wprowadził lustracje do warsztatu nauki polskiej i to już niemal od zarania swej działalności². Autor «Badań nad podziałem dochodów wielkiej własności» z pewnością przecenił znaczenie lustracji dla badań nad dochodowością dóbr ziemskich³, ale trafnie dostrzegł ich wielostronną przydatność do zagadnień demograficznych, społecznych, wreszcie techniczno-gospodarczych⁴. Obecnie potrafimy i będziemy mogli stawiać lustracjom o wiele więcej pytań⁵.

Jak wiadomo, myśl systematycznego wydawania lustracji dóbr królewskich sięga początku XX w. Fragmenty i pojedyncze lustracje ukazywały się wcześniej⁶. Wiadomo również, że wydanie przez J. Paczkowskiego lustracji województw pruskich z 1664 r. ciągnęło się lat czterdzieści z okładem, a rozpoczęte przez niego prace nad wydaniem lustracji wcześniejszych tejże dzielnicy w ogóle nie zostały doprowadzone do skutku⁷. W marcu 1955 r. prof. Henryk Łowmiański, kierownik Działu I Instytutu Historii PAN, uzyskał zgodę dyrekcji Instytutu Historii na podjęcie prac nad wydaniem lustracji dóbr królewskich. Przewidywano wydanie w zasadzie wszystkich lustracji, które odbyły się na mocy uchwał sejmowych od XVI do XVIII w., jak również źródła „uzupełniających”, tj. pozostających w związku z genezą i tokiem lustracji. Niezwłocznie przystąpiono do pracy nad kilku tomami lustracji z 1564 r., a mianowicie województwa krakowskiego, sandomierskiego, lubelskiego oraz podlaskiego (z 1570–1576).

¹ Recenzja w Kwart. Hist. 53 (1939), s. 325–327.

² J. Rutkowski, Studia nad położeniem włościan w Polsce w XVIII w., Ekonomista, 1914, t. I–III: oraz tenże, Studia z dziejów wsi polskiej XVI–XVIII w., Warszawa 1956, s. 145–240.

³ W cytowanej wyżej recenzji Rutkowski pisał: „W lustracjach znajdujemy prawie kompletne wiadomości o dochodach pańskich z poszczególnych kompleksów dóbr królewskich i bardzo obfite informacje o dochodach służby zamkowej i folwarcznej” (s. 326).

⁴ Por. W. Kamlerowa, rec. Lustracji województwa krakowskiego 1564, Kwartalnik historii nauki i techniki 11 (1966), s. 124–127.

⁵ Por. S. Hoszowski we wstępie do Lustracji województwa pomorskiego 1565, Gdańsk 1961, s. IX–X.

⁶ Od 1859 r.; por. S. Hoszowski, o. c., s. XIV–XVIII. — Rewizya inflancka 1599 r., wyd. J. Jakubowski i J. Kordzikowski, Źródła dziejowe, t. XXIV, cz. 1. Warszawa 1915. Ostatnia lustracja Inflant tzw. Polskich z 1765 r. ukazała się w wydawnictwie rosyjskim Историко-юридические материалы, t. XXXI, Витебск 1903, s. 3–393. Por. wstępy do lustracji krakowskiej 1564, podlaskiej 1570, wielkopolskiej 1628–1632, gdzie mowa o wydanych poprzednio fragmentach lustracji.

⁷ S. Hoszowski, o. c., s. XVII.

Gdy w dniu 3 czerwca 1955 r. projekt wydawnictwa został zreferowany w Zakładzie Wydawnictw Źródłowych IH PAN, okazało się, że już były w toku prace nad tymże wydawnictwem w kilku ośrodkach, a mianowicie: w Krakowie, Poznaniu, Toruniu, Warszawie i Wrocławiu. Już w 1946 r. w Archiwum Głównym Akt Dawnych pod kierunkiem prof. Adama Stebelskiego grono młodych historyków (C. Ohryzko-Włodarska, A. Tomczak, J. Włodarczyk) rozpoczęło kopiowanie lustracji Wielkopolski z 1565 r.

Dnia 24 maja 1956 r. dyrekcja Instytutu Historii PAN powołała Komisję Wydawnictw Źródłowych (przewodniczący prof. Aleksander Gieysztor). Komisja wyłoniła Zespół do wydawania lustracji i inwentarzy dóbr ziemskich (przewodniczący A. Stebelski, sekretarz A. Sucheni-Grabowska). Następnie Zespół przekształcił się w Kolegium Wydawców. W miarę postępu prac edytorskich skład Kolegium rozszerzył się, skupiając wszystkie osoby związane z wydawnictwem lustracji⁸. Pierwsze tomy lustracji ukazały się w 1959 r.

Myśl systematycznego wydawania lustracji wiąże się ściśle z atmosferą i sytuacją w naszej nauce historycznej po roku 1952, gdy wiele mówiono o podejmowaniu zespołowych prac edytorskich. Powstanie Instytutu Historii otwierało możliwości na skalę dotąd nie znaną. Jeszcze świeże było wrażenie olbrzymich strat archiwalnych w czasie ostatniej wojny. Wówczas też przystępowano do realizacji licznych zamierzeń edytorskich. Wystarczy wymienić Akta Stanów Pruskich (Toruń), Księgi Referendarii Koronnej (Warszawa), Instrukcje gospodarcze (Warszawa), Inwentarze powiatu kaliskiego (Poznań), Źródła do dziejów handlu i żeglugi Gdańska (Toruń i Gdańsk), Acta Maritima Poloniae, Materiały do dziejów Sejmu Czteroletniego (Warszawa), Corpus Iuris Polonici (Warszawa) i wiele innych. Ze szkodą dla nauki niektóre z tych wydawnictw zostały przerwane.

Jednocześnie toczyły się żywe dyskusje nad ogólnym planem wydawniczym, które częściowo znalazły odbicie w druku⁹. Debatowano nad instrukcjami wydawniczymi i koncepcją wydawnictwa¹⁰. Lata następne — po roku 1960 — znamionuje odejście od tych zagadnień na rzecz prymatu badań monograficznych.

Co przemawiało za wydaniem lustracji? Wydaje się, iż zdecydowało o tym kilka względów.

I. Nie tu miejsce, aby raz jeszcze charakteryzować lustracje z punktu widzenia przydatności badawczej. Uczynili to J. Rutkowski¹¹, W. Kula¹² oraz wydawcy we wstępach do kolejnych tomów wydawnictwa. Jedną z przeszkód do pełnej oceny źródła stanowi nieznanostwo instrukcji podskarbińskiej dla pierwszych lustratorów. Dotychczas nie została ona odnaleziona. To samo dotyczy instrukcji podskarbiego Stanisława Warszkiego z 1615 r. (data przybliżona)¹³. Lakończa instrukcja Batorego z 30 marca 1582 r. dla rewizorów *niektórych zamków inflanckich* niewiele daje¹⁴. Szczególnym zbiegiem okoliczności zachował się odpis instrukcji z 21 kwietnia 1650 r. (lustracja została uchwalona w roku poprzednim). Instrukcja ta nie wyjaśnia wszystkiego. Zresztą nie wiemy, czy i w jakim stopniu stanowi

⁸ Por. A. Sucheni-Grabowska, Z prac Komisji Wydawnictw Źródłowych Instytutu Historii, *Studia Źródłozn.* 4 (1959), s. 225–226.

⁹ K. Lepsi, Projekt planu badań w zakresie problematyki historycznych wydawnictw źródłowych, *Kwart. Hist.* 58 (1951), s. 364–381; W. Rusiński, Potrzeby w zakresie wydawnictw źródłowych do historii gospodarczej Polski na tle dotychczasowego dorobku wydawniczego, *Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych* 13 (1951), s. 111–136; L. Żytkowicz, Uwagi w sprawie wydawnictw źródłowych do dziejów Prus Królewskich 1454–1772, *Przegl. Hist.* 45 (1954), s. 372–389; A. Sucheni-Grabowska, W sprawie wydawania źródeł nowożytnych, *Studia Źródłozn.* 7 (1962), s. 125–134.

¹⁰ Oprócz ogólnie stosowanej Instrukcji wydawniczej dla źródeł historycznych od XVI do połowy XIX w. [PAU] ukazały się wówczas: J. Glinka, Instrukcja wydawnicza dla nowożytnych źródeł dziejowych, Warszawa 1949; A. Wolff, Projekt instrukcji wydawniczej dla pisanych źródeł historycznych do połowy XVII wieku, *Studia Źródłozn.* 1 (1957), s. 155–181; por. ibidem, s. 182–184; M. Friedberg, Wydawanie drukiem źródeł archiwalnych, Warszawa 1963; zob. również I. Gieysztorowa, A. Żaboklicka, Rejestry poborowe Mazowsza z XVI w. Uzasadnienie nowego wydawnictwa źródłowego, *Kwart. historii kultury materialnej* 3 (1955) nr 2, s. 338–355. Pomijamy tu dyskusję nad źródłami XIX i XX w.

¹¹ J. Rutkowski, Badania nad podziałem dochodów w Polsce w czasach nowożytnych, t. I, Kraków 1938, s. 17–21.

¹² W. Kula, Problemy i metody historii gospodarczej, Warszawa 1963, s. 129–135.

¹³ A. Sucheni-Grabowska, Próby aukcji dochodów z dóbr domeny królewskiej w świetle lustracji z lat 1615–1620, *Przegl. Hist.* 58 (1967) z. 2, s. 225 przyp. 19 i s. 231 przyp. 41.

¹⁴ Centralne Archiwum Historyczne w Moskwie fond 389, nr 574, k. 1 (fotokopia); por. B. Тарвел, Фольварк, пан и подданный, Таллин 1964, s. 36–37.

ona odbicie instrukcji wcześniejszych. Podkreśla ona trzy cele lustracji: [1] *aby podatku Rzeczypospolitej, kwartą nazwanego, coraz przybywało za postanowieniem i ordynacją lustratorów*, [2] *aby dobra Rzeczypospolitej w dobra dziedziczne obracane i* [3] *zustoszone nie były*¹⁵.

Odpowiednik punktu 1 — obliczenie dochodów lustrowanych majątków — z pewnością może wywoływać największe kontrowersje. Nie tylko chodzi o stronniczość lub niesumienność lustratorów, lecz przede wszystkim o to, że konstytucje po prostu wyłączały niektóre kategorie dochodów. Np. cła, myta, towar leśny i *handle*¹⁶. Słusznie podkreślono, że dane o dochodach nie decydują o przydatności badawczej lustracji. O wiele ważniejsze są liczne informacje, wynikające z następnych zadań lustratorów, wymienionych wyżej jako 2 i 3, a mianowicie „dane o stosunkach własnościowych, o ilości gruntów, o sposobach ich wykorzystania, o społecznej i zawodowej strukturze ludności wiejskiej [...]. W tej dziedzinie mniej było powodów do fałszowania danych, a więcej możliwości ich kontroli”¹⁷. „Spustoszenie” rozumiano jako obniżenie sił wytwórczych, a więc zmniejszenie liczby łąn uprawnych, liczby gospodarstw chłopskich, zakładów przemysłowych itd. I te właśnie elementy były skrupulatnie notowane. Żaden badacz nie jest w stanie wyczerpać całego bogactwa źródła¹⁸. Być może na większą niż dotąd uwagę zasługuje przydatność lustracji do badań nad stosunkami społeczno-gospodarczymi miast, szczególnie mniejszych, ze względu na liczne dokumenty, cytowane przez lustratorów¹⁹.

W pewnym sensie lustracje stanowią odbicie dynamiki życia. Są produktem walki politycznej wewnątrz klasy panującej. W czasie lustrowania mieszkańcy wsi i miast korzystali z prawa przedkładania skarg i suplik. Odnajdujemy je w lustracji w postaci streszczeń i decyzji lustratorów, rzadziej w postaci pełnych tekstów włączonych do lustracji 1789 r. W ten sposób lustracje nie tylko rejestrują stan faktyczny, zastany przez lustratorów, ale niekiedy również i stan prawny przez nich stworzony²⁰.

Przystępując do wydawania lustracji, nie zamykano oczu na ich niedostatki i wady. O dochodach dworskich była już mowa²¹. Ani jedna lustracja nie jest pełna. Począwszy od 1563/1564 sejmy wyłączały od lustracji różne kategorie dóbr królewskich, zależnie od ich stanu prawnego²². Oprócz tego okoliczności przypadkowe, np. zarazy, opór posesorów, mogły spowodować niedojście lustracji do skutku. Przydatność badawczą lustracji mogły obniżyć: nadmierny schematyzm, odpisywanie z lustracji poprzednich, nadmierna lakoniczność²³.

II. W chwili przystępowania do prac wydawniczych w Instytucie Historii stopień wykorzystania lustracji, oprócz pierwszej z 1564 r., był stosunkowo nieznaczny. Jak wiadomo, J. Rutkowski pracował nad lustracjami w ciągu ćwierćwiecza 1914–1938²⁴, ale tenże autor pisał w 1939 r.: „[...] to jednak, co zostało już przez naukę polską wykorzystane, nie daje jeszcze dokładnego pojęcia o olbrzymich skarbach

¹⁵ *Instructio lustratoribus* z datą 21 IV 1650 (odpis J. Paczkowskiego, udzielony nam przez doc. J. Wiśniewskiego, za co uprzejmie dziękuję).

¹⁶ Konstytucja z 1601 r., Volumina legum II, s. 387; z 1764 r. ibidem VII, s. 24.

¹⁷ S. Hozzowski, w: *Lustracja województw malborskiego i chełmińskiego 1570*, Gdańsk 1962, s. XXI.

¹⁸ Na potrzebę badań nad lustracjami zwrócili uwagę również historycy łotewscy ze względu na lustracje Inflant z lat 1582–1599. Zob. A. K. Бирон — В. В. Дорошенко, *Советская историография Латвии, Рига 1970*, s. 23, 150.

¹⁹ Np. Sandomierz, Przemysł i in. (zob. odpowiednie tomy lustracji). Na przydatność lustracji do popularyzacji historii lokalnej zwrócił uwagę J. Wiśniewski, *Aby historia była żywa*, Nowa Szkoła, 1971, nr 7/8, s. 23–24.

²⁰ Por. W. Kula, o. c., s. 356.

²¹ J. Rutkowski, o. c., s. 17 n.; wysoką ocenę lustracji jako źródła do badań nad dochodami wielkiej własności słusznie zakwestionował W. Kula, o. c., s. 111, 130–134. Ale tenże, s. 134, zwraca uwagę na „możliwości analityczne potencjalnie tkwiące w lustracjach”, a dotychczas nie wykorzystane.

²² Zob. Volumina legum II, s. 17; A. Sucheni-Grabowska, *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty w końcu XVI i na początku XVII w.*, *Przeł. Hist.* 56 (1965) z. 1, s. 31–34; te same, *Próby aukcji dochodów*, ibidem 58 (1967) z. 2, s. 223–231. Konstytucja z 1789 r. postanawia lustrację wszystkich królewskich dóbr oprócz zaliczonych. Zob. *Lustracja województwa krakowskiego 1789*, cz. 1, Wrocław 1962, s. XIII, XVI–XVII.

²³ Np. opisy zamków w *Lustracji województw Prus Królewskich 1624*, Gdańsk 1967, s. XXVI–XXVII. *Lustracja powiatu opoczyńskiego z 1789 r.* Zob. *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, Wrocław 1965, s. 186–197.

²⁴ Zob. J. Rutkowski, *Studia nad położeniem włościan, I. c.*; tenże, *Statystyka zawodowa ludności wiejskiej w Polsce w II połowie XVI w.*, Kraków 1918; tenże, *Badania nad podziałem dochodów, I. c.*

wiadomości, zawartych w wielkiej liczbie kodeksów²⁵ lustracji od XVI do XVIII w.²⁵ W. Kula (1963) zaznacza, że nauka polska nie zdobyła się na dalszy krok w kierunku wytkniętym przez Rutkowskiego²⁶.

Czy obecnie ten stan rzeczy uległ zmianie? W pewnym stopniu tak. Możemy wymienić sporo prac monograficznych, opartych na lustracjach²⁷. Pełnowartościowym elementem warsztatu naukowego historyka staną się one z chwilą ukończenia publikacji przynajmniej trzech lustracji generalnych: 1564, 1660 i 1789 (1765 dla terytorium pierwszego zaboru).

III. Lustracje nie zachowały się w komplecie, mimo iż sporządzano je aż w trzech egzemplarzach. Jednak szczęśliwie ocalał ich zasadniczy zrąb. Nie udało się odnaleźć lustracji województwa pomorskiego z 1570 r. ani też skompletować lustracji Wielkopolski z 1660 r. Nie zachowały się w pełni teksty lustracji z lat 1601–1613²⁸. Spalenie rękopisów Biblioteki Krasieńskich pociągnęło zniszczenie znajdujących się tam kodeksów lustracji²⁹. Aż 21 jednostek archiwalnych lustracji spaliło się w czasie ostatniej wojny w dziale Provinz Westpreussen w Geheimes Staatsarchiv Berlin-Dahlem³⁰. Wymowny jest fakt, iż przed półwieczem znane były trzy egzemplarze lustracji województwa pomorskiego z 1565 r., a obecnie już tylko jeden³¹.

IV. Na decyzję, a raczej wybór lustracji jako źródła do wydania, wpłynął również fakt, iż dawały one możliwość prowadzenia pracy jednocześnie w kilku ośrodkach (oprócz Warszawy Kraków, Łódź, Poznań, Toruń, Wrocław) zależnie od miejsca zamieszkania aktualnych i potencjalnych wydawców. Była to okoliczność bardzo istotna, umożliwiająca przyśpieszenie prac wydawniczych i dająca perspektywę na szybsze ich ukończenie. Część lustracji została przyjęta do planów wydawniczych Towarzystw Naukowych (Bydgoszcz, Gdańsk, Kielce) oraz Komisji Historycznej Oddziału PAN w Krakowie. Pozwoliło to przyśpieszyć druk ukończonych tomów wydawnictwa. Nie udało się jednak stworzyć stałego zespołu wydawców lustracji. Obecnie już większość wydawców nie należy do grona pracowników Instytutu Historii. Trud wydawniczy nie jest główną dziedziną ich działalności.

Stan obecny wydawnictwa przedstawia załączone zestawienie (tabela I). Można szacunkowo w przybliżeniu określić, iż wykonano około cztery piąte pracy, jeśli porównamy jej część zrealizowaną z tym, co pozostaje do zrobienia, aby dokończyć wspomniane wyżej trzy lustracje generalne³². Najpełniej zostały wydane lustracje Prus Królewskich — brak jedynie ostatniej z 1765 r.³³ Potem idą kolejno *decescendo*: Mazowsze, Małopolska, Wielkopolska, Podlasie i Ruś.

Trudno wypowiadać się w sprawie jakości, poziomu wydawnictwa. W kilkunastu recenzjach, które się ukazały, nie znajdujemy zasadniczych zarzutów, dotyczących koncepcji i metody wydawniczej, jakkolwiek niektórzy recenzenci skrzętnie odnotowują usterki i potknięcia edytorskie³⁴. W zasadzie starano się zachować nie tylko jednolitą szatę zewnętrzną wydawnictwa, ale również charakter, formę i zakres aparatu pomocniczego. Wszakże odstępstwa okazały się nieuniknione: zachęcało do tego rosnące doświadczenie grona wydawców, a jednocześnie względy praktyczne zmuszały do pewnych ograniczeń, np. indeksów, oraz do rezygnacji z wykazu (regestów) dokumentów, na które powołują się lustratorzy w tekście³⁵. Nadmierne dążenie do całkowitej jednolitości nie byłoby możliwe chociażby ze względu na „rozproszenie geograficzne” wydawców i nie wskazane ze względu na odrębności niektórych lustracji. Nie był również

²⁵ Kwart. Hist. 53 (1939), s. 326. Por. przedmowy do wydanych lustracji, szczególnie S. Hoszowskiego, w: *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, s. X–XIV.

²⁶ W. Kula, o. c., s. 134.

²⁷ Por. prace: A. Fałniowskiej-Gradowskiej, J. Leskiewiczowej, H. Madurowicz-Urbańskiej, W. Odyńca, A. Sucheni-Grabowskiej, A. Wawrzyńczykowej, A. Wyczańskiego, M. Zgórniaka i in.

²⁸ A. Sucheni-Grabowska, *Walka o wymiar i przeznaczenie kwarty*, s. 34–35.

²⁹ W. Kamieniecki, *Straty Biblioteki Ordynacji Krasieńskich*, w: *Straty bibliotek i archiwów warszawskich*, t. III, Warszawa 1955, s. 156–157.

³⁰ *Übersicht über die Bestände des Geheimen Staatsarchivs in Berlin-Dahlem*, t. I, Köln und Berlin 1966, s. 148.

³¹ S. Mielczarski, rec.: *Lustracja województwa pomorskiego 1565*, *Rocznik Gdański* 21 (1962), s. 298–301.

³² Być może wyniki byłyby odmienny, gdybyśmy za podstawę obliczeń przyjęli arkusze wydawnicze.

³³ Przygotowuje prof. G. Labuda.

³⁴ W. Kula, o. c., s. 134–135, odnotował fakt ukazania się pierwszych tomów lustracji, ale do nich nie ustosunkował się.

³⁵ Wywołało to krytyczną uwagę A. Tomczaka w recenzji lustracji województw Prus Królewskich 1624, *Zapiski Historyczne* 34 (1969) nr 4, s. 181.

TABELA I
Stan wydawnictwa lustracji*

Dzielnica	Województwo	1564	1570	1576	1602	1616-1620	1624	1628-1632	1630	1660	1765	1789
Małopolska	Krakowskie	+								×	×	+
	Sandomierskie	+								×		+
	Lubelskie	+								+		z
Wielkopolska	Poznańskie	+						+		×		×
	Kaliskie	+						+		×		×
	Sieradzkie	+						+		×		×
	Łęczyckie	+						+		×		×
	Brzeskie	+						+		×		×
	Inowrocławskie	+						+		×		×
	Ziemia											
	Dobrzyńska	+						+		×		×
Mazowsze	Mazowieckie	+				+				×		o
	Rawskie	+	+		+	+			+	+		+
	Płockie	+	+			+				+	+	+
Podlaskie	Podlaskie	-	+	+					×		×	
Prusy Królewskie	Chełmińskie	+	+					+		+	×	-
	Malborskie	+	+					+		+	×	-
	Pomorskie	+						+		+	×	-
Ruś	Ruskie	×							×		-	

* UWAGA: Zarówno w tekście, jak i w powyższym zestawieniu autor datuje lustracje 1564, 1660, 1789, chociaż w niektórych województwach trwały one dłużej lub nawet później zostały rozpoczęte. Z tego powodu niektóre tomy wydawnictwa mają w tytułach daty późniejsze. Lustrację z lat 1616-1620 traktujemy jako jedną lustrację, chociaż nie odbyła się ona jednocześnie we wszystkich województwach.

Objaśnienie znaków w tabelach I i II: + = lustracja wydana, × = wydanie lustracji w toku; - = lustracja nie odbyła się (zaznacza się tylko dla przekrojów 1564, 1789); o = praca nad wydaniem nie zaczęta; z = praca nad wydaniem zawieszona.

TABELA II
Jednostki wydawnicze*

Stadium wykonania	Lata			Z innych lat	Łącznie	%
	1564	1660	1789			
+	17	6	4	21	48	64,0
×	1	12	8	4	25	33,3
o	-	-	1	-	1}	2,7
z	-	-	1	-	1}	
Razem	18	18	14	25	75	100,0

* UWAGA: Jednostka wydawnicza oznacza lustrację jednego województwa i nie jest równoznaczna z tomem wydawnictwa. Dotychczas w serii „Lustracje dóbr królewskich XVI-XVIII w.” ukazało się 31 tomów, nie licząc trzech zeszytów indeksowych. Przewidziane do wydania lustracje prawdopodobnie wypełnią dziesięć dalszych tomów.

Przyjmując, iż 25 jednostek wydawniczych „w toku” zostało już w połowie opracowanych do wydania, możemy w przybliżeniu oszacować, iż wykonano 80%, a pozostaje do wykonania około 20% pracy nad wydawnictwem. Oprócz tego należy wziąć pod uwagę prace wstępne, jak kwerendy archiwalne, instrukcje dla wydawców, kartotekę pomocniczą dokumentów Metryki Koronnej.

jednolity zasięg kwerendy archiwalnej, niezbędnej do opracowania komentarza rzeczowego. Nie zawsze było możliwe wykorzystanie dużych zespołów archiwalnych. Zależało to też od stopnia znajomości dziejów lokalnych regionu. Stopniowo narastająca kartoteka dokumentów na podstawie Metryki Koronnej była z natury rzeczy bardziej przydatna przy opracowaniu tomów wydawanych w późniejszej kolejności.

Co pozostaje do zrobienia, by wydawnictwo lustracji doprowadzić, jeśli nie do mety końcowej, to przynajmniej do punktu, który pozwoliłby uznać je za całość wydawniczą, za pełnowartościowy element warsztatu naukowego historyka? Przede wszystkim należy dokończyć serie 1564, 1660, 1789 (lub 1765 dla ziem pierwszego zaboru). Z załączonego zestawienia (tab. I) można odczytać, które lustracje nie zostały jeszcze opublikowane. Niemal wszystkie one są w toku przygotowania. Ich dokończenie to już właściwie tylko kwestia czasu. Wypadałoby zastanowić się, czy nie należy wydać lustracji województw bełskiego i podolskiego? Opisy niektórych królewskich ziem tych województw były już publikowane przez A. Jabłonowskiego³⁶ oraz historyka rosyjskiego M. Władimirskiego-Budanowa³⁷. Województwa te były lustrowane wspólnie z województwem ruskim przez tychże lustratorów³⁸, a więc lustracje tych trzech województw w pewnym sensie stanowią całość. Byłby to materiał nie tylko do badań nad stosunkami społecznymi i gospodarczymi lustrowanych ziem, ale również nad podstawą ekonomiczną magnaterii.

Od początku akcji wydawniczej został zaprojektowany ogólny wstęp, a raczej tom wstępny, który powinien objąć genezę i przebieg lustracji, analizę źródłową i ocenę przydatności badawczej, podstawy archiwalne i metodę wydawnictwa. Jednak na razie nie doszło do opracowania tak pojętego wstępu. Odbiło się to na przedmowach wydawniczych do poszczególnych tomów lustracji. Być może niektóre z wymienionych wyżej zagadnień straciły na aktualności, ale wstęp jako całość nie przestał być konieczny.

Ponadto wydaje się potrzebne wydanie niektórych tekstów towarzyszących akcji lustracyjnej, np. *Rezolucja wątpliwości — — za sprawą rewizorską* (1566)³⁹. Być może zasługują na publikację sumariusze lustracji bądź to nie zachowanych, bądź też tych, których wydanie nie jest przewidziane, jak np. sumariusz z 1602 r. obejmujący całą Koronę⁴⁰. Badania nad dziejami odbudowy domeny królewskiej, egzekucji dóbr, walki o wymiar i aukcję kwarty prowadzi A. Sucheni-Grabowska⁴¹. Jest to więcej niż geneza i przebieg lustracji i opracowanie przyszłego wstępu będzie już ułatwione.

Tak zakreślony program wydawniczy wydaje się realny i wykonalny w najbliższym czasie. Być może przed następnymi pokoleniami historyków stanie zadanie wydania pozostałych lustracji, a mianowicie z 1569 r., pierwszej połowy XVII w. oraz 1765 r. Ale to już przysłowiowa cura posterior*.

Lustrationes bonorum regalium des XVI-XVIII siècles

La genèse et la réalisation de leur publication

Les *Lustrationes* constituent la description des domaines appartenant au Roi, et à la "Res publica" c'est à dire à l'État de Pologne. Composées à des fins fiscaux sur la décision de la Diète, elles avaient été faites à des intervalles irréguliers durant la période de 1564-1789. Ces domaines dispersés sur tout

³⁶ Źródła dziejowe t. 5, Warszawa 1877.

³⁷ Архив юго-западной России, т. VII/2, Киев 1890.

³⁸ Zob. Volumina legum II, s. 17, 25, 386; IV, s. 600.

³⁹ Zob. J. Małecki, Wstęp do Lustracji województwa krakowskiego 1564, Warszawa 1962, s. XVII-XVIII.

⁴⁰ *Summa revisionis bonorum regalium 1602*, Arch. Główne Akt Dawnych, ASK LIV, 18.

⁴¹ Odbudowa domeny królewskiej w Polsce 1504-1548. Wrocław 1967; Egzekucja dóbr [w druku] oraz cytowane wyżej artykuły w Przegl. Hist. — Już w trakcie druku niniejszego artykułu ukazała się praca A. Sucheni-Grabowskiej i A. Wyaczańskiego, *Les Révisions des biens fonciers appartenant au domaine de la Couronne en Pologne au cours des XVI-XVIII s., La source et son édition*, *Studia Historiae Oeconomicae* 7 (1972), s. 59-70.

* OD REDAKCJI: Uważamy za wskazane dodać, że Autor niniejszego artykułu nie tylko należał do grona głównych inicjatorów publikowania lustracji, lecz także, z chwilą podjęcia decyzji, był systematycznym realizatorem raz rzuconej myśli. Pod jego umiejętnym kierownictwem i dzięki jego zapobiegliwości redaktorskiej wydawnictwo lustracji stało się jednym z naszych czołowych osiągnięć edytorskich, służąc, dzięki swej skali i konsekwentnej realizacji, za równo badaniom makroekonomicznym dziejów Polski nowożytnej, jak i podstawom źródłowym historii regionalnej.

le territoire du pays, formaient plus de 15% de l'ensemble des biens fonciers. La valeur de ces descriptions n'est pas tant de donner une liste des revenus de la grande propriété foncière, mais, en premier lieu, de fournir de riches renseignements sur les rapports de propriété, l'extension de l'habitat rural, l'étendue et l'exploitation des terres cultivées, les installations industrielles, la structure sociale et professionnelle de la population rurale, et de ses obligations vis à vis le manoir. On y trouve également nombre d'information sur certaines villes.

Des fragments des *Lustrationes* étaient publiés à partir de 1859, et, déjà au début du XXe siècle on avait pensé à en donner une édition systématique complète. Cependant, en fait, on n'avait publié que certains textes isolés. L'Institut d'Histoire de l'Académie Polonaise des Sciences entreprit, dès 1955, de préparer l'édition des *Lustrationes* des provinces suivantes: la Petite Pologne, la Masovie, la Podlachie, la Prusse Royale, la Grande Pologne, le palatinat de Russie. On entreprit ces travaux d'édition simultanément dans plusieurs centres de recherches: Cracovie, Poznań, Toruń, Varsovie, Wrocław. La *Lustratio* la plus ancienne, datant de 1564, est actuellement publiée presque dans son entier pour toutes les provinces. Celles des années 1660 et 1789 sont déjà parues ou en préparation. On a encore publié d'autres *Lustrationes* (voir table I). Au total, 31 volumes sont déjà parus. Ces travaux seront achevés dans leur ensemble lorsque auront parus les *Lustrationes* des années 1660 et 1789 et le volume préliminaire, contenant une analyse de la valeur des *Lustrationes* comme source historique et des matériaux liés à la genèse de ces documents. Les listes des *Lustrationes* publiées sont ajoutées à la fin des différents volumes publiés dans cette série.

Voici l'explication des signes sur la table I: + = *Lustratio* publiée; x = publication en préparation; — = *Lustratio* n'eut pas lieu (marqué seulement pour les années 1564, 1660, 1789); o = travaux de publication pas commencés; z = travaux de publication suspendus.

Voir aussi l'article dernièrement paru: A. Sucheni-Grabowska et A. Wyczański, Les Révisions des biens fonciers appartenant au domaine de la Couronne en Pologne au cours des XVI-XVIII s., La source et son édition, *Studia Historiae Oeconomicae*, Poznań, 7 (1972), pp. 59-70.

Traduit par Jadwiga Dąbrowska